

ТЕКСТ-ТИПОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА ЕСЕ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

Торговець Ю.І.,

Київський університет імені Бориса Грінченка

Статтю присвячено дослідженню текст-типологічної специфіки есе в процесі його історичного розвитку. Особливу увагу приділено аналізу лінгвостилістичних та прагматичних особливостей цього жанру. Визначено спільні та відмінні риси класичного і сучасного есе.

Ключові слова: есе, історична ретроспектива, функціонально-комунікативні особливості, комунікативний процес, композиція, переконання.

Статья посвящена исследованию текст-типологической специфики эссе в процессе его исторического развития. Особое внимание уделяется анализу лингвостилистических и прагматических особенностей этого жанра. Определены общие и отличительные черты классического и современного эссе.

Ключевые слова: эссе, историческая ретроспектива, функционально-коммуникативные особенности, коммуникативный процесс, композиция, убеждения.

The article investigates text-typological specifics of essay in the course of its historical development. Much attention is paid to the analysis of linguistic, stylistic and pragmatic features of essay. Common and differential features of classical and contemporary essay are clarified. The research shows that the main characteristic of contemporary essay is its high criticality.

Key words: essay, historical retrospective, functional and communicative features, communicative process, composition, persuasion.

Есе налічує багатовікову історію. Закономірним є те, що в ході свого історичного розвитку цей жанр зазнав якісних і кількісних змін, що передусім зумовлено зміною парадигми з теоцентричної на антропоцентричну та стрімким розвитком інформаційних технологій. Дослідженню природи й історичного розвитку есе присвячені розвідки таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як К.А. Брандес, В.І. Березкіна, Л.Г. Кайда, О.В. Маськова, Л.В. Садикова. Варто зазначити, що існує велика кількість різновидів цього жанру, кожний з яких є певною моделлю відтворення дійсності зі своїми власними специфічними домінантами та рисами. Проте існують і певні закономірності, які дозволяють ідентифікувати есе серед інших типів тексту [19, 33].

Оскільки **об'єктом дослідження** є соціально-політичне есе (далі — СПЕ) американської лінгвокультурної традиції початку ХХІ ст., то **мета статті** передбачає відстеження характеру змін і виявлення текст-типологічної специфіки цього жанру в процесі його історичного розвитку. Задля цього необхідно проаналізувати лінгвостилістичні та прагматичні особливості есе на різних етапах його розвитку.

Функціонально-комунікативні особливості текстів есе. Важливим критерієм, який відіграє провідну роль при диференціації есе, є функціональний, оскільки одним із текст-типологіч-

них ознак будь-яких текстів є його функція. Так, наприклад, В.Є. Чернявська зазначає, що функціональний підхід, який наразі домінує в лінгвістиці, бере за основу твердження про те, що текстова форма повністю визначається його функцією [21, 114]. У процесі дослідження виявляється, що на початковому етапі свого створення основним завданням есе було самовираження автора. М. Монтень, есеїст ХVІ ст., неодноразово зазначає, що змістом своєї книги є він сам. Очевидно, що основним призначенням есе часів М. Монтеня є прагнення пізнати себе, хід своїх думок, свої враження і асоціації. Саме тому можна припустити, що цей жанр виникає як аскеза, практика випробування себе в безперервному русі думки.

Проте з плином часу змінюються ціннісні орієнтири, і вже у ХVІІІ ст. особливої актуальності набуває виховна функція, адже есе — це текст, який зачіпає будь-яку проблему з повчальною метою, особистісним і фрагментарним підходом [9, 26]. Осмислення виховних завдань есе, які збігалися з уявленнями просвітителів про призначення мистецтва в цілому, було зумовлено змінами в суспільно-політичному житті, а саме — переходом до нового історичного етапу — Просвітництва [4, 6–7]. Наприкінці ХХ на початку ХХІ ст. домінантними функціями есе стають: пізнавальна, естетична, а також переконання, формування суспільної думки [14, 12].

У ХХІ ст. провідне завдання цього жанру полягає не лише в самовираженні автора чи вихованні, а й у тому, щоб, впливаючи на емоції та інтелект адресата, активізувати його думки і почуття, запевнити, переконати в істинності індивідуально-авторської, часто парадоксальної думки про предмет зображення.

Особливості комунікативного процесу.

У межах системно-діяльнісного підходу до тексту, з урахуванням того, що за кожним текстом стоять автор і адресат, які визначають його структуру, семантику та прагматику, важливим убачається розгляд категорій образів адресанта / автора та адресата / читача.

Диференційною ознакою есе була і залишається постать автора, намір якого зводиться до визначення своєї позиції стосовно світу та інформування про неї читачів.

Есе відрізняється від суміжних типів тексту тим, що есеїст не обмежує себе в засобах і способах вираження власних переживань. Цей жанр наголошує на відкритості і вседозволеності, у ньому відсутня будь-яка обмеженість, що дозволяє адресанту самовиразитися. На думку Н.В. Єгорової, творець есеїстичного твору постає багатограним суб'єктом соціального життя, який проявляє себе дуже різносторонньо, в тому числі як особистість, творець, індивід (індивідуальність) [8, 7]. В есе проявляється друга іпостась письменника, невідривна від його художньої індивідуальності, де він має справу з реальною, а не фіктивною дійсністю [3, 10]. У цьому контексті варто зазначити, що автор есе — реальна людина з її переконаннями та точкою зору на описані явища, і образ автора — образ творця тексту, який виникає у свідомості читача в результаті прочитання твору, будуть збігатися. Хоча образ автора не буде повністю вичерпувати особистість адресанта і становитиме лише його частину, певний аспект, який розкриватиметься в тексті. Але, з іншого боку, образ автора не буде штучно створений і продуманий як частина задуму творця, а послідовно розкриватиметься впродовж тексту.

Автор есе виступає людиною обізнаною, інтелектуально розвиненою, адже саме такі риси здатні зацікавити й утримати увагу реципієнта. Окрім того, як зазначає О.В. Маськова, важливим для есеїста є не лише вираження своїх власних думок та емоцій, а й особистого ставлення до предмета обговорення [14, 12]. Особливістю образу автора в есе є той факт, що, незважаючи на те, що його точка зору інколи може бути виражена імпліцитно, він не відмовляється від своєї оцінки, не приховує власного ставлення до описаного ним явища. Увага адресанта звернена не лише на подію, а й на самого себе, на свої емоції, враження, відчуття, роздуми, викликані цією подією [15, 10].

Особистість автора перебуває у фокусі уваги як класичного, так і сучасного есе, хоча за час свого існування ця категорія зазнала певних трансформацій. Автор класичного есе не претендує на вичерпність теми, він не надає достовірних фактів, а лише робить спробу пізнати себе, хід своїх думок, вражень, у той час як автор есе ХХІ ст. прагне переконати адресата. З цією метою він аргументує свої твердження, критикує суспільно-політичний устрій.

Одним із принципів організації есе, на думку Л.В. Садикової, постає діалогічність, адже есе — це завжди діалог з читачем, рівноправним партнером [19, 36]. Незважаючи на те, що особистісне «я» для есеїста важливіше за будь-яку зовнішню опору, він прагне до контакту з адресатом. На думку К.А. Брандес, адресованість есе має яскраво виражений популяризаторський характер і зорієнтована на широке коло читачів [2, 10]. Проте деякі науковці (С.Я. Гехтляр, О.В. Пугачова, Л.В. Садикова) не поділяють такої точки зору дослідниці. Так, наприклад, Л.В. Садикова вважає, що сучасне есе спрямоване на адресата, чия інтелектуальна енергія потенційно збуджена, який має бути освіченою особистістю [19, 36]. Дослідниця висуває високий інтелектуальний розвиток реципієнта обов'язковою умовою успішного прочитання есеїстичного твору [18, 87]. С.Я. Гехтляр, О.В. Пугачова, зі свого боку, переконані, що есеїстичні тексти, хоча і покликані до узагальнення соціально значущого, у силу своєї природи не розраховані на масового читача, бо в центрі стилістичного і комунікативного простору есе перебуває елітарна творча особистість, яка використовує високоінтелектуальний мовний код і оперує знаннями, відомими обмеженому колу читачів [5, 114]. Таким чином, варто припустити, що потенційним адресатом сучасного есе є сучасник автора, людина близька йому за світоглядом, колом інтересів, рівнем інтелекту та освіти, що володіє високим рівнем ерудиції, у тому числі ерудиції філологічної.

Немає достатніх підстав стверджувати, що адресат сучасного есе яскраво відрізняється від адресата класичного есе. На початку основним адресатом есе був сам М. Монтень та його родина, оскільки, адресуючи свої «Досліди» вузькому колу рідних та близьких, автор інтимізує сам підхід, саму спрямованість до істини. Проте традиція написання есе ХVІІ ст. для самовираження та «для самого себе» у ХVІІІ ст. поступово відійшла на другий план. У період Просвітництва, в умовах популярності есе в царині публіцистики, з основною орієнтацією на виховну функцію, есе звертається до масового читача. На сучасному етапі, як демонструє дослідження, есе зорієнтовано на інтелектуально розвиненого читача, з розширеним тезаурусом і високим рівнем фонових знань.

Це необхідно перш за все для адекватного декодування закладеної в тексті інформації, що, у свою чергу, забезпечує успішність комунікації.

Тематичні особливості текстів есе. В усіх існуючих дефініціях есе відзначається свобода форми та змісту, що зумовлює його тематичну різноманітність. Привабливість тексту цього жанру полягає в тому, що він може бути написаний на будь-яку тему і в будь-якому стилі, адже есе — це власні міркування з приводу почутого, прочитаного, переглянутого [1, 35]. Як свідчать дослідження, відмінною рисою есе є його широка тематична орієнтація, актуалізація різноманітної проблематики, яка відображає різні сфери життя людини і суспільства [19, 34]. Звідси логічно випливає, що класичне есе може бути присвячене всесвіту, істині, красі, субстанції, силогізму [6].

Якщо темою класичного есе могло стати будь-що — від подуву вітру до сенсу життя, — то інтереси сучасної есеїстики зосереджені на глобальних проблемах суспільства, які неможливо вирішити негайно. Есе визначають як жанр-лідер ХХ–ХХІ ст., оскільки йому властиві узагальненість теми і порушення суспільно значущих питань [23, 44]. Таким чином, сучасне есе якісно відрізняється від класичного, адже природною формою вираження духу епохи стало есе не лише як свідчення очевидця чи як достовірний запис-репортаж, але і як аналіз життя суспільства того часу, яке було далеким від ідеалу [4, 4]. Так, наприклад, Ю.Т. Лямзіна визначає характерними рисами сучасного есе особливу актуальність та співвіднесеність з сьогоденням [13].

Отже, есеїстичні твори ХХІ ст., на відміну від класичного есе, темою якого могло стати будь-яке явище дійсності, стосуються нагальних, актуальних, «злободенних» питань життя суспільства.

Композиційні особливості текстів есе. Існує низка точок зору на композиційну побудову есе, згідно з якими більшість дослідників зазначає, що цей жанр характеризується вільною композицією [11, 74]. Традиційним трактуванням структурних особливостей класичного есе є відсутність будь-якої композиції, вільний плин думок, плавне перетікання від однієї теми до іншої. Побудова класичного есе за принципом спонтанності зумовлена тим, що воно передає природний процес розмірковувань [10, 271]. Проте з розвитком теорії есеїстики змінюється погляд на порушене питання. Так, у розвідках, присвячених дослідженню есе ХХІ ст., лінгвісти, літературознавці та журналісти відзначають існування певної композиційної організації аналізованих текстів.

Зі свого боку дослідники О. Ципоруха та С. Шебеліст класичну структуру есе моделюють у такий спосіб:

- висхідний параграф, який ознайомлює читача з темою;
- вступний, який проголошує його ключову тезу;

- перехідний;
- основний (найбільший за обсягом і найнасиченіший, оскільки шляхом логічної системи аргументів прояснює авторську позицію);
- заключний — із функцією узагальнення [20, 63; 22, 53].

При цьому дослідники зазначають, що заключна частина есе здебільшого виражає авторську оцінку, містить короткий висновок, повторно акцентує увагу на провідній ідеї тексту. Водночас основна ідея цього жанру традиційно міститься у вступній частині.

А.Л. Дмитровський, у свою чергу, пропонує інші типи композиційної побудови есе, серед яких виділяє: лінійний тип (поступове розгортання думки «на очах читача», свого роду публічна медитація), циклічний (перелік різноманітних суджень або фактів, що підтверджують одне судження) і фрагментарний (короткі думки, тонкі спостереження, відчуття) [7, 16–17].

Таким чином, науковці схильні вважати, що класичному есе властива вільна композиція, у той час як сучасне есе, залежно від його типологічної належності, може бути побудоване за певною схемою і мати ту чи іншу структурну організацію.

Синтактико-стилістичні особливості текстів есе. Стилістична своєрідність традиційно вважається одним із критеріїв, на основі яких виділяють різні типи текстів. На думку Л.В. Садикової, в есе ХХІ–ХХІІІ ст. широко використовуються фігури риторичного синтаксису, різноманітні інтертекстуальні конструкції. Дослідниця зазначає, що есеїстику цього синхронного зрізу визначає мінімальна частота структур розмовного типу [16, 10]. Л.В. Садикова стверджує, що есеїстичні твори ХХ ст. мають певні відмінні риси від творів цього жанру попередніх століть, а саме: відрізняються високою концентрацією елементів мовлення, таких як еліipsis, вставні модальні одиниці та питальні речення. Використання цих елементів спрямоване на активізацію уваги адресата, актуалізацію зв'язку «автор—читач—автор» та на реалізацію намірів авторів есе наблизити його форму до безпосереднього мовленнєвого акту, забезпечуючи в такий спосіб спілкування з адресатом — потенційним читачем.

Порівняно з попереднім періодом сучасний стан розвитку есе позначається зниженням кількості використаних інтертекстуальних конструкцій. Це свідчить про те, що тексти — конкретні мовленнєві твори — стають лише складнішими. Водночас у межах сучасного есе дуже часто використовується повтор різних синтаксичних структур, що сприяє створенню певної ритмічної організації тексту та досягненню логічно-змістового й структурного зв'язку між абзацами. За словами С.Я. Гехтляр та О.В. Пугачової, переважання стилістичних прийомів експресивного

синтаксису, а саме — анафори, синтаксичного паралелізму, риторичних питань, риторичних вигуків, вставних конструкцій, градації — є реалізатором авторських інтенцій: емоційно налаштувати публіку, акцентувати на тій чи іншій думці твору, надає тексту більшої виразності [5, 112]. Характерним для есе є використання численних структур розмовного стилю та зображувально-художніх засобів, що виконують унаочнювально-конкретизуючу функцію, підкреслюють логічний та поняттєвий бік подібного типу висловлень [17, 10].

З дослідження Л.В. Садикової, актуального для нашої розвідки, логічно випливає відмінність між класичним і сучасним есе. По-перше, у сучасному есе фіксуємо дуже часте використання риторичних питань і звертань, що не є характерним для класичного есе. В есеїстичних творах для надання емоційної та оцінної виразності часто вживаються контактні запитання, що акцентують увагу на думці, яку автор хоче підкреслити [2, 75], приклади-ілюстрації, емоційно-оцінні конструкції. Ці засоби використовуються з метою постійного підтримання уваги читача, маніпулювання його реакцією. Так, наприклад, за допомогою риторичних питань монологічне есе набуває діалогічної форми: автор не говорить сам з собою, а апелює до публіки, уявного адресата. По-друге, у сучасному есе зростає частота вживання вставних модальних одиниць, які є безпосередніми маніфестантами образу автора. По-третє, сучасне есе тяжіє до використання структур розмовного стилю, що є менш характерним для класичного есе.

Лексико-семантичні стилістичні особливості текстів есе. Мова текстів есе XVII ст. повністю відповідала вимогам норм античної риторики, вирізнялася лаконізмом і комунікативною ясністю, експліцитним вираженням ставлення адресанта до фактів, авторська оцінка мала відкритий, насичений характер завдяки широкому використанню засобів вираження суб'єктивної модальності. Н.М. Кознова вказує на те, що есеїстичний стиль відрізняється образністю, асоціативністю, афористичністю, установкою на відвертість і розмовну інтонацію [11, 74]. Автори як класичного, так і сучасного есе часто використовують цитати, сентенції і афоризми — улюблені лексико-семантичні засоби переключення уваги в більш абстрактний реєстр в есеїстичних текстах [2, 75], а також засоби, які допомагають есеїсту розпочати мандрівку, слугують відправною точкою подорожі або дають можливість перейти до іншої думки. В есе активна цитатація філософів Античності стала потужним і дієвим інструментом реалізації інтенцій автора в утвердженні тієї чи іншої істини, заради досягнення об'єктивності

якої есеїст і влаштовує полеміку, організовує дискусію навколо певної теми або проблеми [18, 278]. Водночас афоризми та сентенції слугують своєрідним епіграфом і мають моралізаторський характер.

Мова есе осмислена, систематизована та підпорядкована основній меті: вираженню логіки думки [12, 12]. Використання всіх елементів лексико-семантичного рівня в сучасному есе спрямоване на виконання його провідної функції — переконання. Ця особливість зумовила превалювання в текстах цього жанру XXI ст. емоційно-зabarвленої лексики, лексики зниженого стилістичного тону, антропонімів, реалій. Усі перелічені лексико-семантичні засоби покликані, по-перше, зацікавити реципієнта в інформації, яка актуалізується в есе, по-друге, створити в його свідомості певні позитивні чи негативні образи окремих подій чи персоналій згідно із задумом автора.

Хочеться зазначити, що основна текст-типологічна ознака сучасного есе — це його *критичність*. Новий інтуїтивний погляд — це критичний погляд. Есеїст зазвичай не заглиблюється в тему, а шукає її нові аспекти. Саме есе може бути не обов'язково критичним за змістом, але може містити долю критичності (за певних умов і скептицизму), за допомогою чого автор есе долає свою власну обмеженість, а інколи й обмеженість свого часу [24, 111]. Ю.Т. Лямзіна відносить есе до «літератури аналізу» або, як її ще називають західні дослідники, «рефлексивної літератури», «літератури ідей». Дослідниця пояснює це тим, що есе аналізує свій час, викриває тоталітаризм ортодоксії, іронізує над новоявленими проявами конформізму, водночас йому властивий скептицизм, полеміка з традиційними поглядами [13]. Отже, сучасне есе є не описом фактів, а їх критичним осмисленням, аналізом. Автор есе аналізує ситуацію, явище, дає свою оцінку, вносить свої пропозиції, розмірковує над можливими варіантами вирішення проблемного питання. Він є критиком суспільно-політичної дійсності лінгвокультурної традиції, представником якої виступає, аналітиком явищ, які послугували основною причиною написання есе.

Отже, як свідчить дослідження, між класичним та сучасним есе існують певні відмінності. Визначені диференційні ознаки проявляються у функціонально-комунікативних, тематичних, композиційних, синтактико-стилістичних, лексико-семантичних особливостях та особливостях власне комунікативного процесу.

Подальші перспективи дослідження вбачаємо у встановленні текст-типологічних інваріантних та варіативних ознак сучасного американського СПЕ на гіпотекстовому та текстовому рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамова І.Г. Есе як художньо-публіцистичний жанр на сторінках газети «День» / І.Г. Абрамова, Ю.О. Дейнега // Науково-виробничий журнал держава та регіони. — 2012. — № 3. — С. 34–39. — (Серія «Соціальні комунікації»).
2. Брандес К.А. Лингвотекстовые особенности речевого жанра «художественное эссе» (на материале эссеистики С. Моэма) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Брандес Кристина Анатольевна. — К., 1996. — 169 с.
3. Брандес К.А. Лингвотекстові особливості мовленнєвого жанру «художнє есе» (на матеріалі есеїстики С. Моэма) : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук : спец.10.02.04 «Германські мови» / Кристина Анатоліївна Брандес. — К., 1996. — 21 с.
4. Березкина В.И. Формирование и пути развития жанра эссе в английской литературе XVII века : учеб. пособ. / В.И. Березкина. — Днепропетровск : ДГУ, 1984. — 116 с.
5. Гехтляр С.Я. Эссе: изменения в парадигме публицистики. Ученые записки [Электронный ресурс] / С.Я. Гехтляр, О.В. Пугачева // Электронный научный журнал Курского гос. ун-та. — 2012. — Т. 2, № 3. — С. 111–116. — Режим доступа : <http://scientific-notes.ru/pdf/026-018.pdf>
6. Демина Л.И. Своеобразие жанра эссе в творчестве З. Прилепина [Электронный ресурс] / Л.И. Демина // Филологические науки. Родной язык и литература. — 2012. — № 8. — Режим доступа : http://www.rusnauka.com/29_NIOXXI_2012/Philologia/8_116820.doc.htm
7. Дмитриевский А.Л. Типы композиционного построения эссе / А.Л. Дмитриевский // Проблемы массовой коммуникации на рубеже тысячелетий : материалы Всерос. науч.-практич. конф. «Коммуникации в современном мире», Воронеж, 12–14 мая 2003 г. / под ред. проф. В.В. Тулупова. — Воронеж : Факультет журналистики ВГУ, 2003. — С. 15–17.
8. Егорова Н.В. Эссе в современной мордовской прозе (проблемы становления и развития жанра) : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.02 «Литература народов Российской Федерации (финно-угорская)» / Егорова Наталья Вениаминовна. — Саранск, 2011. — 21 с.
9. Кайда Л.Г. Эссе : стилистический портрет [Электронный ресурс] / Л.Г. Кайда. — М. : Флинта ; Наука, 2008. — Режим доступа : <http://read24.ru/pdf/lyudmila-kayda-esse-stilisticheskiiy-portret.html>
10. Кайда Л.Г. Композиционная поэтика текста : монография / Л.Г. Кайда. — М. : Флинта ; Наука, 2011. — 408 с.
11. Кознова Н.Н. Жанр эссе в мемуарах писателей / Н.Н. Кознова // Вестник Челябинского гос. ун-та. Филология. Искусствоведение. — 2011. — № 8 (223). — Вып. 51. — С. 74–78.
12. Константинова Л.В. Синтаксические характеристики эссе : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец.10.02.04 «Германские языки» / Любовь Вячеславовна Константинова. — Одесса : 1991. — С. 14.
13. Лямзина Ю.Т. Жанр эссе (к проблеме формирования теории) [Электронный ресурс] / Ю.Т. Лямзина. — Режим доступа : http://www.Psujourn.narod.ru/liamzina_essay.htm/com
14. Маськова Е.В. Эссе как жанр и метод : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.10 «Журналистика» / Елена Владимировна Маськова. — Минск, 1994. — 17 с.
15. Потылицина И.Г. Дискурсивный аспект аллюзивной интертекстуальности английского эссе : дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 / Ирина Геннадьевна Потылицина. — М., 2005. — 213 с.
16. Садикова Л.В. Жанр есе у французській літературній традиції / Л.В. Садикова // Наукові записки Харків. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. — 1997. — Вип. 6 (11). — С. 7–11. — (Серія «Літературознавство»).
17. Садикова Л.В. Лингвостилистические параметры текста эссе (на материале французской литературы) : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.05 «Романские языки» / Лариса Владимировна Садикова. — М., 1992. — 20 с.
18. Садикова Л.В. Особенности диалогизма в русской эссеистике рубежей XX века / Л.В. Садикова // Русская литература. Исследования. — 2004. — Вип. XII. — С. 276–290.
19. Садикова Л.В. Русское эссе XX века. Художественное своеобразие. Динамика жанра / Л.В. Садикова. — Донецк : Норд-Пресс, 2009. — 405 с.
20. Ципоруха О. Теорія есе: європейські та американські концепти / Олена Ципоруха // Мандрівець. — 2000. — № 5–6. — С. 58–63.
21. Чернявская В.Е. Лингвистика текста: поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность : учеб. пособ. / В.Е. Чернявская. — М. : Книжный дом «Либроком», 2009. — 249 с.
22. Шебеліст С. Теоретичні аспекти жанру есею / С. Шебеліст // Слово і Час. — 2007. — № 11. — С. 49–56.
23. Шкловский Влад.Б. Литературный опыт («essay») в его формальном окружении / Влад.Б. Шкловский // Новый Леф. — М., 1927. — № 7. — С. 37–47.
24. Щербакова И.И. Эссе. Некоторые вопросы жанра / И.И. Щербакова, Е.Г. Плоткина // Проблемы стиля и жанра в советской литературе. — Свердловск, 1974. — № 6. — С. 102–123.